

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Интител-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 60
(18180)

2012 чылдың
май 31,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Тываның Баштыңының ажил-албаны

ХҮЛЭЭП АЛЫЫШКЫНДА — ЧУРТТАКЧЫ ЧОН

Кожууннарже ажил-агыйжы сургакчылаашкын үезинде чурттакчы чонну хүлээп алыр ажил-чорудулганы ТР-ниң Баштыңы Ш. Кара-оол шагда-ла эгелээнин билир бис. Ооң ол хүлээп алыышкыныңары найысылалче кээп шыдавас хамаатыларга эптиг байдалды тургускан болгаш чогуур үнелелди берип турар.

Ындыг ужуражылгалар үезинде чурттакчы чондан тус черлерде телеп-башкаар органнарның ажил-чорудулгазын чоннуң харыылааның, хөй айтырларны элтирлээринге боттук дуза каның аргаларының таарымчан тайылбырлап болур. Бо чыл-үезинден тура, ТР-ниң Баштыңы Ш.Кара-оол 210 хире хамаа-ны хүлээп ап, дилеглерин дың-дар, оларны дүвүредип турар ажил-чорудулганы харыыларны берген.

Декабрьда болган чер шим-жининин соонда Каа-Хем ко-нонун Сарыг-Сеп суурнуң ажил-чорудулганы харыылааш,

тус черде шажын ажилдакчызы Владимир Скороходовтуң дилээ-биле бойдустуң айыыл-халавындан когаралга таварышкан суурнуң хүрээзин септээринге Чазактың курлавыр фондузундан 200 муң рубльдиң дузаламчы деткимчезин аңгылаарын дааскан. База ол ышкыш Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксындан Владимир Ойдуң-оолга фермер ажил-агыйын хөгжүдөр сорулга-биле мал-маган садып алырынга, Улуг-Хемниң Арыг-Бажында интернационалчы дайынчы, ажил чок Геннадий Шаңгыр-оолга хууда тараачын ажил-агыйын ажыдып алырынга күрүне деткимчезин көргүскен.

Чазак Баштыңы ооң оралакчы-лары база сайыттар сургакчы-лаашкын үезинде хүлээп алыыш-кыннарны база чорудуп турарын негезин турган. Чылдың эгезинден бээр 155 кижини республика Баш-тыңының оралакчылары хүлээп алган. Яамыларга 204 хүлээп алыышкын үезинде интити-биле 758 хамааты янзы-бүрү айтыр-ларлыг кирген. А агентилелдерниң болгаш албаннарның удуртукчу-лары 576 кижини хүлээп алган.

Бо удаада май 10-да болган хүлээп алыышкынынга 1982 чылда Совет Армияга албан-хүлээлгезин эрттирип тургаш, ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарын камгалаар талазы-биле даалганы күүседип тургаш, авиа озал-ондаанга мөчөөн сол-даттың авазы Александра Назыч-чап Кызыл хоорайга чурттаар бажың-биле хандыраарын дилээн дилеглиг кирген. Ооң мөчөөн огу дайынчы хөдөлишкиннер кежигү-нү деп категорияже кирбейн ту-рарындан, иениң аңгы-аңгы орган-нарже кириген билдирешкенин

түннел чок болуп турар, ынчалза-даа иениң качыгдалын, дилээн чүрекке чоок ап, ол айтырлыгны шийирлелдирерин аазаан. Ол-ла үеде Кызыл хоорайның мэринге ол айтырлыг талазы-биле арганы черле тыварын сүмелзээн.

Дыка хөй чылдарда Тываның Херээженнер эвилелин удуртуп чораан, амгы үеде пенсионер Ири-на Очур ук хөй-ниити организа-цияның 1996-2008 чылдарда ажил-чорудулгазын көргүскен тырттыр-ган чуруктар альбомун үндүрерин-ге деткимчени дилээн. Ужура-жылганың түнелинде Кадык камга-лал, социал хөгжүлдө яамызы ук альбому үндүреринге материал-дыг деткимче көргүзөр арганы өөренип көөр болган.

Күш-ажылдың хоочуну, муң малдыг малчын Алаш-оол Монгуш өске кижилер дег, дилеглиг эвес, а ажил-агыйжы айтырлыг-биле кел-ген. Ээрбек суурда ооң мурнунда чылдарда совхозка хамааржыр, каракка-даа аңчыг, ырак-чоокка-даа чованчыг ол үрегдеп-үптөт-

тинген чазанылга цегин амгы үеде септеп-селип, чуртталга бажыңы кылдыр чаартканын дыңнаткаш, Чазактың Баштыңына ол оран-саваны кандыг-бир сорулгага — уруглар сады, эмнелге, демир-орук станциязы азы бир-ле албан чериниң бажыңы кылдыр садып алырын сүмелзээн. Ооң ол саналын дыңнааш, хоочунга четтиргенин илереткеш, Орук-транспорт яамы-зы-биле Кызыл кожуун чагырга-зының баштыңына ол бажыңың байдалын көрүп, садып алгаш, улаштыр ажыглаарының аргазын өөренип көөрүн дилээн.

Арга-дуржулгалыг хууда сай-гарлыкчы Любовь Монетчиковага хаптаар материалдар бүдүрер талазы-биле биче цех ажыдарыңа дуза дилээнинге Дарга эки хары-ны берген. Сайгарлыкчының биз-нес-планы-биле танышкаш, дериг-херекселдер садып алырынга бирги дадывырга субсидияны бээрине дузалажырын экономика сайыды Л. Трусовага дааскан.

ТР-ниң албан-езуунуң сайты-зындан.

ИЮНЬ 1 — Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнү

Чаң-оол ОНДАР

БИЧИИ ЧЕЧЕК

Бичии Чечек чаптанчыг-ла — Бирээни-ле сонугарга бээр. Угбазыңа маңнап кел-ле, Улай-улай айтыра-дыр:

- Карактарның херээ чүү деп?
- Карак дээрге дураннар-дыр?
- Кулактарның херээ чүү деп?
- Кулак — дыңнаар телефон-дур.
- Думчук чүге херек чүвөл?
- Думчук — тынар аппарат-тыр.
- Аккыр диштер чүге херек?
- Аыш-чем дайнаар машина-дыр.
- Ааста дылдың херээ чүү деп?
- Амдан билир илбичим-дир.
- Адыр холдар чүге херек?
- Ажыл кылыр — айбычылар.
- Буттарыңның херээ чүл аан?
- Мунуп чоруур машина-дыр.
- Борбак баштың херээ чүл аан?
- Бодал бодаар чаңгыс чер ол.
- Угбам, шупту билир-дир сен Уруглардан айтырайн — дээш,

Хаак адын мунувуткаш, Каккаш, тепкеш ыңай болган.

«УРУГЛАР — КЕЛИР ҮЕВИС».

Чингис СААЯНЫҢ фотоколлажы.

АЖЫЛ-ИШКЕ, СПОРТКА-ДАА...

(Сайгарлыкчы чоруктуң неделязы эрткен)

Эрткен неделяда Тывага сайгарлыкчы чоруктуң неделязынга хамаарыштыр солун хемчеглер болуп эрткен. Май 25-те «Сүбедей» спорт комплекзинге республиканың кожуннарының сайгарлыкчыларының чыныды командаларының аразынга спартакиада болган.

Тыва Республиканың сайгарлыкчыларының деткимче фондунун даргазы Эрес Кыргысович Чүлдүм: «Бөгүгү маргылдааларда 17 кожундан командалар киржил чедип келген. Эр болгаш херээжен командалар аразында хол бөмбүүнүн, стол тенниси, дартс дээш, оон-даа өске маргылдаалары болуп турар. Бо чылын киржикчилериниң саны көвүдээн база чаңгыс аай спортчу идик-хептиг ойнап турар деп демдегеп каайн. Черле нити белеткел оон мурнунда чылдарга деңнээрге, шыырак деп санап турар бис.

Ындыг болбастың аргазы-даа чок, чүге дээрге республикада сайгарлыкчыларның саны 12 муң ашкан. Бүдүн Тывага сайгарлыкчы чорукту хөгжүдери, сайгарлыкчыларның бот-боттарының аразынга аргадуржулгазын солчуп сүмележири база кадык-чаагай амыдыралды суртаалдаары — маргылдааның мурнунда салдыг сорулгалар ол» — деп чугаалаан.

Дараазында хүнде, май 26-да, Кызыл хоорайга тус черниң бараан бүдүрүкчүлериниң ярмарказы болуп эрткен. Аңаа куш фабриказы «Енисейская», «Кызылдың хлеб

комбинаты», «Тывамолоко» бүдүрүлгө черлери боттарының барааннарын бараалгаткан. Улуг-Хем кожунунуң «Усма» алгы-кеш болбаазырадыр биче цехтин продукциязы, Бай-Тайга кожундан хууда сайгарлыкчы Бурундукайның холга ап чоруур суугулары, ол-ла кожундан хууда сайгарлыкчы Хунанның ыяштан чазап кылган аяк-савазы келген чоннуң сонуургалын хайныктырганы чугаажок. Туран хоорайның чурт-такчылары янзы-бүрү ногаа аймааның расадаларын эккелгеш, чонга саткан. Минусинск, Хакас республикадан сайгарлыкчылар чаңылчаан аайы-биле картофель, сүт болгаш эът продукциязын делгээн. Организакчыларның чугаалап турары-биле алырга, ярмаркага нити-биле 73 сайгарлыкчы киришкен, а бараан саарылгазы 1, 5 млн. рубль болган. Ол-ла хүн Тыва Республиканың Тыва Национал культура болгаш ус-шевер ажилдар төвүнге Тыва Республиканың сайгарлыкчыларының съездизи болуп эрткен. Аңаа Тыва Республикада сайгарлыкчы чоруктуң байдалын чугаалажып, аңаа хамаарыштыр чидиг айтырыгларны сайгарып, чогуур шитпирлерни хүлээп алган. Каа-Хем кожундан аныяк сайгарлыкчы

Спартакиаданың киржикчилери хөй болган.

Василий Галкин сайгарлыкчы чорукту эгелээрде акша-хөреңги талазы-биле күрүне чергелиг деткимчени чедип алыры аажок шаптараазынныг, чижээлээрге, чээли-акшаны шигээдип алыр байдалдар шуут таарышпас деп чугаалаан. Чыышка көдүрген айтырыгларны чогуур албан черлеринге шитпирлеп, өөренип көөрүн дугурушкан.

Сайгарлыкчылар съездизиниң байырлыг кезээниң бирээзи республика чергелиг бирги «2012 чылдың директор-херээжени» деп

конкурстуң түңнелдерин үндүрү чарлааны болган. Конкурсту тиилекчизи Каа-Хем кожунну Бүрөн-Хем суурда хууда уругла садының эргелекчизи Марин Васильевна Монгуш болган. 2-ти 3-кү черлерге Кызыл хоорайда «Пышка» кондитер чериниң директору Елена Николаевна Коваленко база Кызыл хоорайда хлеб бүдүрүлгө чериниң удуртукчу Антонина Сазанмаевна Монгуш төлөпиг болганнар.

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Конкурстуң тиилекчизи Марина Монгуш.

Съездизиниң ажылының чезинде.

Санал-онал солчулгазы

ЧҮҮЛДҮГЗҮНҮП ДЕТКИДИМ

Шилиттинген дарга-бошка
Шитпирлиг ажилдаар боор,
Солуттунган дарга-бошка
Соруктуг-ла ажилдаар боор.

Шынап-ла, Россияның чаа соңгуткан Президентизи Владимир Владимирович Путин, Россияның Чазааның чаа Даргазы Дмитрий Анатольевич Медведев-биле аргасүмө солукшканының соонда Россияның Чазааның чаа составын тургузуп, шилилгени чоруткан. Ол үндезинниг чаа ажил-агыйжы чугула херек. Ону кым-даа деткиир апаар.

А бистин Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол

Тыва Чазактың чаа составын бодамчалыг, бурунгаар көрүш-биле тургузуп, көргүскен идегелди амыдырал болгаш ажил-херек кырынга көргүзүп шыдаар, быжыг туруштуг эштерни шилип ап турарын деткиир апаар. Чазактың чаа составы дээрге-ле Тываның Баштыңының оң холу, кол өзек, быжыг чөлөнгийш болуру чугаажок. Чеченчидип чугаалаарга, чодур, чоон теректин будуктары бичи-ле хат-шуурган келирге, тоглагылап, сынгылап чаштай бээр болза, оон

чүү-даа үнмес, ол куураып, ходуюп калыр болгай. Бүзүрелди шыңзыдып шыдавас, суларгай, кошкар ажилдаар сайыттар Чазактың кол ооргазы бооп шыдавазы маргыш чок.

Ынчангаш Ш. Кара-оолдун тургузуп турар Чазааның чаа составын, командазын деткиир апаар. Тыва черни ааттыгган кавайы, өскен уязы ышкаш, барык-ла чуртсуна берген, мурнунда харысалгалыг ажилдарга ажилдаан, бистин чонга чоок, таныш Михаил Сергеевич Козловту Чазак Даргазының бирги оралакчызынга томуйлааны черле чөптүг.

Мурнунда Көдээ ажил-агый яамызының сайыдынга ажилдап

каапкан, бажы каткан Самойлов Хилик-оолович Монгушту катап база сайытка олуртканы таарымчалыг болбайн канчаар. Ол ышкаш билдингир күрүне ажилдакчызы, эртемден, академик, доктор Каадыр-оол Алексеевич Бичелдейни Эртем болгаш өөредилге яамызын удуртуп шыдаарының бадыткалы кылдыр ону сайытаткан.

Чазактың идегелин боттарының онаашкан ажылынга ээ-харысалгалыын көргүспүшөөн, чоннуң амыдырал-чуртталгазынче хүннүң даңнын сагыш човап чоруур Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак, Артур Маадыр-оолович Монгал база бойдус сайыды

Виктор Допчуревич Кара-Сал олар ажылынга хевээр артканын чогумчалыг деп көрдүм.

Хартыгалар эрес болгаш кашпагай-даа, Харыксыргай чижи кушка четтирбейн баар, Ажыл-ишчи, эрес, мерген дарга, сайытка Арай шүшпөң дарга-бошка таарышпайн баар.

Шынап-ла, эрес дарга-бошка-ларны Чазактың чаа составыне кирип турарын чүлдүгзүп деткири күзенчиг. Кудус аңчы кижы бедик сыра бажында сырбыкты шыгаап-шыгаап, чаңгыс баскаш, дүжүр атканы шын, тода угланышкынныг. Чазактың чарт, дорт, шын тургузуушкунун чүлдүгзүп деткидим.

Бораш ОНДАР, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ,
Улустун чогаалчызы

Александр ОНДАР

АЧАМ ТӨӨГҮЗҮ —
ТЫВА ЧОНУМ ТӨӨГҮЗҮ

да кижилер оylum дээр, алдын-
удурум дээр". Бо мерген
легер чугаа бистиң вектиң
мурнунда кыдат император
ийиниң суртаалындан непте-
ген чадавас. Ноян кижиниң
инге ол куштуң чүүн ылгавыр
кылыр ужуру ону бадый-
дар.

гачык биче сеткилдиг улуг
ат-сураа чонда алгаан Ар-
мөгө Сүүр-оол дугайында
у Александр Ондар эки ном
хаан. Ачаа өөрүп ор мен.
сөөлгү үеде үнүп турар
шкыннар номунга дөмей
адырны ылап-ла эки билир
ерниң дириг чугаазындан
көргүскени-биле онзагай-
п чугаалар кол теманы (мө-
ниниң мөзү-бүдүжүн, аажы-
башкы кижиниң улус-чончу
үрүн, ханы билиин) ажи-
га ылап-ла өмөк-дөмөк
ы солун. Ол талазы-биле
ва дылды, улустун езу-
дарын өөренип, шинчилеп
эртемденнерге, психоло-
гү, этнография башкыла-
сургуулдарга ажыктыг
чугаажок. Оларның шин-
бодалын байыдып, амгы
лдин байдалын эрткен үе-
еңнеп көөрүңгө хөй-хөй
ижектерни берип турары
Ылангыя Сүт-Хөл, Алдан-
и, Манчүрек чурттуг Деспи-
ина, Сүүр-оол Хүргүлекови-
оок билир кижилер бис
ачам төөгүзү — тыва чонум
"деп Сашаның номун ном-
аныыр-билир эш-өөрүвүс-
айында чүгле хөй медээлер
кижи бүрүзү бодувустун
амыдыралывысты катап
п, ол өг-бүлениң хөй-ниити
а үлегер-чижээ, шынап-ла,
ык дээрзинге улам бүзү-
рзэн чонувуска ынакшыл,
ралывыс хайныгып кээр-

1949 чылда Хорум-Даг
ынга бир класска өөренип
мен. 1950 чылда төрелде-
мчик ол чарында Көк-
е (Алдан-Маадыр суурнун
ы) көже берген. Манчүрек
н 50-60 километр. Ында
бар деп чүгле сураан
бис. Бо номдан 1959-1960
Алдан-Маадыр школазынга
жылдап чорааным Алек-
Шүргенеена башкы уг-
Манчүрек школазынга
ылда өөренип чораанының
да номчааш, каткым кээр
ни көрээлиңер: "... Мөмөй
авам: "Өрү чоктаалыңар,
ым" — дээш, бисти эдиртип
чорупту-ла. Бажыңнарлыг
ашка келиривиске, бир-ле
зуну кончук кылдыр инек
п турар. Көөрүмге уруглар
ып турар.
тек алгызы дээн чүвем тун
урган чүве бооп-тур."

"...Манчүрекке чаңгыс-даа орус
дыл өөренип көрбээн кижилер
дыл кичээлинге дыка бергедешкен
мен. Башкым омааш көргүскеш:
"Орустап чүү дээрил?" дээрге,
"шопулак" деп очулдуруп турган
мен. Эштерим чир-шоң дүжүп
турар чүве. Ооң утказын-даа
билбес, шынап, шопулак дээр чүве
дээш, оолдар-биле чокшуп турар
мен."

Каттырынчыг чүве чүл дээрге,
оон бээр 70 чыл эрткенде, бо баш-
кының ынчан "омаашты" орус
дылче душ болуп шын очулдуруп
турганын эскергеним. Угунда-ла
"ложка" деп орус сөс казак, хакас,
татар дылдар дамчыштыр "шо-
пулак" деп түркчүп (тыважып)
калган сөс болур-дур. Мен орус
кижини бир дугаарында 1946
чылда Хорум-Даг үстүңгө аалга
көргөн мен. Бичии кижини "балан"
дээр улус. Орус сөс деп бодап
турган мен. Орус чон татар, казак
чоннар-биле шаг-төөгүден кады
чурттап, аргыжып чораан. Дайын
сөөлүндө ол сөстү олар Саян
артындан эккеп турган. Казак
дылда "согааш" — иези, бала —
ооң бичии оглу дээн уткалыг
боорга, "балан" дээр улус болган.

Мындыг янзы "ложка" деп орус
сөс Улуг-Хем улузунун чугаа-
домаанга чоорту "шопулак" деп
тыважып калган деп бодаар мен.
Ассимиляция — дылдарның бот-
боттарынга удур-дедир ижигип
турнугары азы "хайнактажыры"
болгай.

Номда "Деспи Санааевна, оон
дунмазы алдарлыг малчын Дайыза
Дамдыновна Ондар суглар мээң
кат-иелерим болур... Манчүрек
школазының бир дугаар дирек-
тору Деге Самбаевич Ондар" —
деп сактып бижээн. (арын. 611.)
Ооң ачазы Хаван-Дарган — ачам-
ның төрзэн иезиниң кады төрээни
кижи.

"Хөөрүү-биле изиг көстү
бүлгүрүп-ле турар. Авам даараныр,
тыва идик-хеп даараар. Соржу
чаавай база хөлчок даараныр
кижи. Ачам эзер чазаар, көгээр-
жик кылыр. Өл хөмнү көгээржик
кылдыр даарааш, аң мыйызы-биле
хээлей базар. Эки басып каарга,
читпес боор чүве. Угулза чуруп,
оюп каан ыяш хептерлиг. Тепсени
ооң кырынга салгаш, аң мыйызы-

Тываның улус өөредилгезиниң болгаш спорттун хоочуну,
Арзылаң мөгө С.Х. Ондарның 80 харлаанынга

ОГЛУНУҢ НОМУ — АДА-ИЕЗИНГЕ ТУРАСКААЛ

Кижилер ортузу четпээн аныяк чылдар. Авам биле
ачам 50 чыл иштинде аас-кежиктиг, ажы-төлдүг,
арат чоннуз, ажыл-иштиг, аал-оранныг, чолу чаагай
өг-бүлө бооп кады чурттааннар.

А.Ондар.

биле кирип шыгыптар. Хөмнүн бир
кыдыыңа хээлер дөстөйип үнүп
кээр. Оон ыштап, үстөп кадыргаш,
шивит азы дөт чөвүрээзи-биле
өңнээр." (ар. 62).

Ус-шевер кижилерниң хөмден,
мыйыстан уран эдилелдер кылыр
технология аргазы келир үениң
шевер кижилеринге ажыктыг.

1940 чылдар эгезинде Манчү-
рек школазынга 90 ажыг сургуул-
дарга аш-чем кылып берип,
поварлап турганының дугайында
Кертиней Алдын-Хереловна Мон-
гуш сактып турар: "Школа чаа
эгелеп турда, Деге башкының ады
үргүлчү баглаашка турар. Ынчан
школадан дыка дургуннап чанар
бис. Дургуннаарывыска-ла, ады-
биле сүрүп эккээр.

...Школа өөрени бергенде,
эмчилер келген, кырган ада-иелиг
орус уруглар. Хөөкүйлерниң идик-
хеви-даа чок, сандали идиктерлиг.
Оларны чалап келген улус идик-
хевин эккелгеш, кедирип алгаш,
чалап алыр." (ар. 70).

Дайын үезинде Саян артындан
келген кижилер бо хире түренип
байдалга турган. Мындыг шын
сактышкыннар бо үеде орус-даа,
тыва-даа номчукчуларга чугула
херек. Орус, тыва улустарның на-
йыралының кажан, канчаар тывыл-
ганын бадыйткап турар чижектер
бо-дур.

Эрткен чылын Сукпакка чурт-
тап тургаш, күскээр чок болган
Дудак Ооржактың сактышкын-
нарын сонуургап көрээлиңер:
"Алдан-Маадыр суурга башкылап
турган мен. Светлана Петрусинова
болгаш оон-даа өске орус башкы-
лар турган. Директор Сүүр-оол
Хүргүлековичиниң даалгазы-биле
ол башкыларга эртенниң-не от
салып бээр бис. Бир эртен —
Маржымал, дараазында — мен.
Чеде бээринге, орус уруглар
орунда сыйтыңайчып чыдар, ам
канчаар, отту салып бээр сен. Оон
башка директор башкыларга
дузалашпайн турар силер деп
баар." (ар. 59).

Мындыг янзылыг хөктүг, кат-
тырынчыг чүүлдер Сүүр-оол Хүр-
гүлекович биле Деспи Санааев-
наның ажылдап чораан үелеринде
хөй таваржып турган. «Сураан
кижи тывар» дээн ышкаш, Алек-
сандр сурап чорааш, чогаалчы
кижи мени мурнай ава, ачазының
дугайында номну үндүрүп алган, эр
хөй-дир!

Кол маадырны долгандыр бай-
далды чүгле ол үениң кижилериниң
дириг чугаалары каракка көзүлдүр
чуруп, тургузуп болур. Ынчангаш
Александр Сүүр-ооловичиниң
эрткен үеде ава, ачазы-биле кады-
кожа ажылдап-чурттап чораан
кижилерден база ол үениң солун-

нарындан хөй материал ап, бо
номда киригени хөйге билдингир,
үлегерлиг өг-бүлениң долу портре-
дин тургузарынга дыка дузалаан.

Чогаалчы, аян-чорукчу Маа-
дыр-оол Ховалыгның: "Мөгө Сүүр-
оол башкы" деп чүүлүндө (ар. 39-
51) тыва хүрештин классиктиг арга-
ларын билип ал болур. Хүрешке
сонуургалы улуг эвес өске автор
ынчаар бижип-даа шыдаас.

Маадыр-оолдун ачазы мөгө
Бартыштаан деп кижилер болгай.
Кожуун чергелиг маргылдааларга
ол 40 ажыг чылдарда эки тудуп
чораан. Мөгө Семис-оол Сарыглар
— Маадыр-оолдун кудазы. Ооң
дугайында ол "Хүреш бурганы"
деп ном бижээн.

Сүүр-оол Хүргүлекович-биле
чугаа кылырда ол баш удур (ок-
тябрь, 2000) оон айтырар чүүлде-
рин белеткеп алгаш барган. Мө-
гениң элээди чажындан бээр хү-
решке сонуургалын, оон улуг мө-
гелерден дыка кичээңгейлиг хөй
аргалар өөренип ап чораанын,
психологтук белеткелин (бодунун
иштиги сагыш-сеткил хөөнүн шын
углап, туттунуп билирин) бөдүүн,
тода дыл-биле аныяк-өскөн
өөренип алырынга таарыштыр эки-
ле бижээн.

"Дөңмөктээр арганы кылырга,
удурланыкчызы куду баштаны
бээр чүве. Ийи бутту хончудан
алгаш, чыра тыртып эккелгеш,
кайы бут шырагыл, ону ийи бут
аразынче суккаш, көдүрүптер.
Удурланыкчызы селескелени
бээр..." (ар. 45).

Дайыл, Апыш-оол болгаш оон-
даа өске сурагылыг мөгө оолдарны
ак сеткилдиг өөредип чораанын
чүү дээр. Улуг-Хемниң мөгези Мон-
гул-оол Биче-оол-биле найырал-
дажы бергени суг сагыш-сеткилге
онза дээштит. Черле ынчаш, бо
номда кижилерниң эп-сеткилин
каттыштырып турар чүүлдер-ле
хөй-дүр.

Данзын Маадыр-оолдун "Чон-
нун мөгези" деп шын үнелелинде
Сүүр-оол Хүргүлекович шыдыраа-
чы, психолог, сагыш чогаачал
башкы, чаяаны-биле улуг мөгө,
удуртукчу болуп турар. "Мөгө" деп
сөстү эки, буянныг, хөй талалыг
кылдыр бодунун чаяаны, өг-
бүлөзи-биле хөй-ниитиниң, төрзэн
чонунун мурнунга көргүскөн, оон
ханы утказын делгемчидир ажит-
кан кижилер — Республика Ордениниң
эдилекчизи Сүүр-оол Хүргүлек-
ович Ондар болур.

Ачазының 80 чыл юбилейи
думчукка тулдур үзүп чедип келген
бачым өйү номда дыка хөй бижик
демдектерин эдер чай алындыр-
баанынга база фото-чуруктарның
чегей шынары дээш автор буруу-
зун миннип орап чорду. Ол-даа ам
халажылгада айыл чок албан
чериниң полковнигинге хамаарыш-
пас айтырыг-дыр.

Бо номну шыырак очулдурук-
чу чогаалчы-биле кады демнежи,
орус дылга үндүрери чугула дээр-
зин авторга сүмелекседим. Оон
маадыры делгем чуртувус Россия
чергезинге бо үеде ылап-ла үлегер-
чижектиг, улусчу башкы, кайгам-
чык салым-чаяанныг мөгө, шыды-
раачы, хөй талалыг спортчу, удур-
тукчу кижилер-дир.

Чуруктарны А.Ондар-
ның «Авам, ачам төөгүзү»
— тыва чонум төөгүзү»
деп номундан алган.

Деспи Санааевна биле Сүүр-оол Хүргүлекович Ондарларның амгы салгалдары.
Уйнуктары, уйнуктарының ажы-төлдү.

ТЫВА ЭТНОСТУН

(этнопсихологтуг бодалдар)

Татьяна
Алексеевна
Ондар,
психология
эртемнериниң
кандидады.
Тываның
курчине
университетиниң
"МЕДЕРЕЛ"
практиктиг
психология
болгаш эвиең-
ээлдек сагыл-
езулаал төвү.

Этностуң эвиең-ээлдек езу-дүрүмнерин (этноэтикедин) тодарадыр болза, турумчуй берген болгаш чоннуң аразында хүлээттинген мөзү-шынар-биле холбашкан сагылга-чурум езу-дүрүмнери болур. Ол езулаалдарның дөзү бурунгу көшкүн аймактарның делегейге көрүшкүнү-биле ам-даа ханы тудуш деп болур. Кижилер аразында харылзаажылга бойдустан, долгандыр турар дириг амытаннардан, мал-магандан, үнүш аймаандан, черден, дээрден дыка хамааржыр турган. Бистиң өгбелеривистиң этноэкологтуг культуразы амгы үениң кижилерининден бедик турган деп болур. Тыва чоннуң үнелеп чоруур угаан-медерели, уг-шиг айтышкын системазы, сагылга-дүрүмнери, хоруглар болгаш ужу-суртаалдар, сагыл-езулаалдары бурунгу тыва чоннуң архаиктиг сагылга-чуруму-биле база көшкүн аймактың амыдыралы-биле ам-даа быжыг харылзаалыг. Тыва этностуң эвиең-ээлдек езу-дүрүмнериниң (этикединин) дугайында тема амгы үеде билдингир эртемденнерин, интеллигенцияның төлээлерин болгаш республиканың өске-даа этниктиг бөлүктөрүн, ол дээш сагыш аарып чоруур кижилерни дүвүредип турар апарган. Амгы үеде езу-чаңчылдарның эдилекчилеринин ачызында делегейниң кайгамчыктыг булуңу Азияның төвүгө шаг-шаандан бээр чурттап келген көшкүн ада-өгбелеривистиң биске арттырып берген тыва нация-выстың өнчү-хөрөңгизи — эвиең-ээлдек сагылга-чурум езу-чаңчылдарын шинчилеп, камгалап, хумагаллап база боттарывыстың ажы-төлүвүске, уйнуктарывыска дамчыдар аргавыс бар деп бодаар-дыр бис.

Ооң мурнунда шинчилекчилерниң чыгган этнографтыг материалдарының ужу-утказын бичишетпейн, силерниң кичээңгейиңерге ук айтырыгы бүдүнү-биле чырыдарын кызытпайн, бис тываларның хоругларын болгаш ужу-суртаалдарын каттыштырып, ниитилештирериниң шенелдезин бараалгаттывыс. Ооң мурнунда ук теманы филологтар, этнографтар, төөгүчүлөр, этнопедагогтар чаңчылчаан аайы-биле сонургалдыг шинчилеп турган. Ам бо хүнде ужу-суртаал темазы тыва этнопсихологтарның кичээңгейин база хаара тудуп, шинчилелдер кылырынга ол быжып келген. Бис бодаарывыска, тыва чоннуң ужу-суртаал болгаш хоруглар системазының талазы-биле бо хүн психологтуг этнотреннгилерни практиктиг кичээлдерни сайырадып белеткээри чурттакчы чоннуң кандыг-даа кезектеринге, ылаңгыя чаш ажы-төлге болгаш элээди уругларга, оон аңгыда бизнесменнерге болгаш удуртукчуларга хамаарыштыр чугула тема деп санап болур.

Төөгү аайы-биле тыва этностуң

сагыш-сеткил культуразының болгаш социал амыдыралының бир чугула кезээ болур сарыг-шажынның болгаш хам-чүдүлгениң база бир кол хүлээлгелери дээрге — ниитилелде харылзааларны болгаш кижилерниң аажы-чаңын чурумчудары азы башкарары. Көшкүн чоннарның этниктиг үнелелдери оларның делегейге көрүжү болгаш амыдыралының бот-тускайлаң тургузуу-биле сырый харылзаалыг. Амыдыралдың тургузуу бүгү этностуң болгаш индивидтин бодун алдынарының аргаларына улуг исти арттырып, дириг бойдуста болгаш, космоста амыдыралдың чаңгыс аайлаашкаан көргүзүп турар. Ынчангаш тываларның бодун алдынарының чаңчылчаан дүрүмнери **чурум сагышкыннарының этноэкологтуг культуразын** боттандырып турар. Көшкүн тыва кижилер бодун төрүттүнген, ада-өгбелеринин чурттап чораан, ажы-төлүнүн төрүттүнген чери-биле сырый харылзаалыг.

Тыва ниитилелдин кижигүннеринин социал өзүлдези долгандыр агаар-бойдустуң байдалдарына, ажыл-агыйы харылзааларның хевирлеринге болгаш тускай культура дуржулга-биле кызыгаарлаттынып, оларның-биле тудуш харылзаазын салбайн, каш муңмун чылдар иштинде турум сайзырап келген. Бойдус-биле тудуш мен деп делегей көрүжүңе болгаш делегей билишкенинге үндезилеттинген тываларның культуразында чаңчылчып тургустунган тускай бодун алдынарының архаиктиг үлүг-чижектери, үнелелдери, социал тургузуулары, таңмалаттынып быжыккан бодалдары (стереотиптери), езулаалдары, чаңчылдары, хоруглар болгаш дужаалдар системазы ук этностуң чүгле бойдус-биле звес, а ниитилел аразында харылзааларын башкарары турар. Бодун алдынарының бурунгу чурумнары, аажы-чаң өөредиглери база кижилер бүрүзүнүн эргези тываларның амыдыралының барык шупту талаларына салдарлыг болуп, кол-ла кичээңгейни бойдустуң чайгаар бүткен үстүкү күштеринге чагырып чүдүүрүнчө албадал келген.

Бойдустуң бүгү объектилерин ээлиг деп тыва хамнарның этноэкологтуг миннишкениринин, сагыш-сеткили **өртемкейде шупту чүве дириг деп көрүштерге** үндезилеттинип, делегейни мифологтуг медерели-биле хүлээп алышкынын көргүзүп турар. Чоннуң чаңчылдарының системазы долгандыр бойдустуң ээлеринге бүзүрел, чүве бүрүзү "амылыг болгаш сагыш-сеткилдиг" деп делегей көрүшкүнүңе даянган. Ук чорук хемнер болгаш хөлдөргө, арга болгаш дагларга, оон аңгыда ыяштарга болгаш аймак чоннуң чурттап келген черлери азы өдөк хонаштарына чүдүп тейлээри дээрге-ле, бүгү бойдус дириг деп санап турары көстүп турар. Хайлыг

болуушкуннар, бир чүүлду чидирип алыры, өлүм, өрт, арага-лаашкын, ашак-кадай улустуң аразында өскерликчи чорук, уруг дүжүрери, үер, бүдүмчө, уругла-ныры, чаш уругнуң төрүттүнери — шупту чүве анаа звес. Чүгле силерниң бодунарның звес, а силерниң ада-иенерниң бойдуска, дириг амытаннарга, ымыраа-сээке хамаарыштыр үлүгедиглери, бодалдары, сөстери силерниң салгалыңарның салымынга дорт салдарлыг болур! Тывалар дириг болгаш дириг звес делегей-биле ужу-суртаалдагы харылзааларга боттандыр чорааннар. Шупту чүве кижиниң бодундан хамааржыр: долгандыр турар чуулдерге кандыг хамаарылгалыг-дыр сен:

оыт-сигенге, дириг амытаннарга, кижилерге, ажы-төлүңге, ажылынга, бодунга... Шупту чүүлдер дириг-даа, өлүг-даа бойдуска эки (чедимчелиг, ак сагыштыг, кадар демдектиг) бодалдардан хамааржыр. Шупту чүүлдерге кандыг хамаарылгалыг сен, хүндүткелдиг азы тоомча чок бе? Чаңгыс шын звес базым, бодал, сөглээн сөс, арын-нүүр ышкынары дыка улуг когаралга чедирер. Кандыг-биг будукту сыяр азы үнүп турган ыяшты ужурап болзунза, черже дүкпүрүп, ону бужартадып, боос дириг амытан өлүрер болзунза, ол бүгү чүве дээш бойдустуң каракка көзүлбес ээлери сенээ кеземче берип болур. "Кажан чаңгыс будукту сып турунда бүгү октаргай килеңнеп турар!". Чер-делегейниң ээлериң чөмгөрип, чүдүп, оларга чалбарып ужурулг сен. Чер-делегейниң ээлери-биле тыва кижилер бүрүзү сырый харылзаалыг. Бойдустуң ээлери-биле сырый харылзааны ылаңгыя аңаашкын болгаш мал-маган ажыл-агыйлыг аймактар көрүп эртип, бойдустуң кандыг-даа кежиин улуг хүндүткел-биле, өөрүп четтиргенин илередип хүлээп ап, чалбарыглар кылырын утпайн чораан. Тыва чоннуң делегей көрүшкүнү-биле алырга, дуу оранче чорупкан дөргүл-төрелдери азы оран-делегейниң ээлери черлик азы азырал дириг амытаннар бооп хуула бээр. Ынчангаш оларга хүндүткелдин-биле мөгөйп чоруурлар. Баштай көөргө, ол бөдүүнчүткен болгаш бергедээшкүн чок сагындырар "БҮДҮҮЛҮК" философия кылдыр бодандырар. А херек кырында кижиниң чурттап турар чери-биле база **дириг бойдус, экология-биле** аразында дүүштүрүлгө харылзааларын сагыырын бадыткап, кым кымның-даа кырыңче үнер эрге чок — шупту Октаргайның дең эргелиг кижигүннери деп суртаалдап турар. Оран-делегей дээрге даглар, хемнер, суглар, черлер, арга-арыглар, тайга-танды — шупту делегей, шупту Октаргайда кижини ниитизи-биле баш бурунгаар томуйлат-тынган сорулгазы болгаш туружубиле долгандыр бойдуста социал байдалы-биле тудуш харылзаалың демдегледип турар.

Тыва национал этикеттин тургустунарына чүгле **бойдустуң культузу** звес болза-даа, ол ооң кол үндезин принциви. Ол — тываларның амыдыралының адырылбас кезээ болуп, дириг болгаш дириг звес бойдуска хамаарылгазы амыдыралының бүгү талаларын көрүп, делегейге көрүжүңе, таңмалат-тынган бодалдарына, үнелелдеринге, даап бодаашкыннарына, ниитилел болгаш өг-бүлө амыдыралында кижип турар.

Ук езу-чаңчылдары база бойдуска хумагалыг хамаарылгазы-биле тудуш тургустунуп келген бир улуг бөлүк хоруглар болгаш чагыглар системазы тываларның хүн бүрүдө чуртталгазында бодун кан-

чаар алдынарын баш бурунгаар сагындырып турар.

Амгы үеде тыва ужу-суртаалдың езу-дүрүмнери боттарының ук-дөзү-биле архаиктиг чижек-хемчээлдерден укталып үнген, ынчалза-даа амгы үеде хүн бүрүдө ажыглаттынып, кижиниң бойдус-биле харылзааларын башкарары, тыва чоннуң сагыш-сеткил культуразының болгаш ужу-суртаалдарының идеалдарын тургузуп турар. Тываларның **эвиең-ээлдек езу-дүрүмнери, ужу-суртаалдары** бо хүнде хоруглар системазында база езулаалдарында архаиктиг үлүг-чижектерин элээн чидирипкен. Делегей дугайында бурунгу ову-хевирлер ук культураның мифтеринге, тоолчургу (этнопсихологтуг бодалдар) чугааларына болгаш тоолдарына үндезилеттинген. Мифологтуг, азы экологтуг медерел тыва чоннуң делегейде бодунуң туружун тып алырын, бойдустуң бүгү объектилеринге камныг, хумагалыг хамаарылганы илередип, ол бүгүнү ыдыкшыдып, Чер, Суг ээлериңге бүзүрелин бадыткап чоруур. Тыва **эвиең-ээлдек езу-дүрүмнер, ужу-суртаалдар** улуг байырлар-дар үезинде тускай уткалыг болуп, тыва чоннуң езулаалдарын, ыдыктыг чаңчылдарын көргүзүп турар. Тыва чоннуң **эвиең-ээлдек езу-дүрүмнери, ужу-суртаалдары** оларның национал чаңчылдары уруг дою, дөжек дою, хылбык дою, куда дою база ол ышкыш хөөржүдүлгө, кижилер ажаашкыны-биле сырый холбаалыг. Тыва сагылга-чурум езулаалдары хөй санын дүрүмнери ниитилелде кижилерниң амыдыралының адырлары:

гаалаары база шола ат тыпса элдээртип каксы чугаалаары **эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** кандыг-бир чүүлден ойталаа азы аңаа чөшпээрешпезин о кыйзы элдээртип чугаалаа "чок" деп дорт чугаалаары; азы дириг амытаннарны эр, кызы болгаш хар-назынының аайы-б чассыдып адаары; аза-букка тырышпазы-биле: "бак чүве ы турзун, аза-шулбус ыңай чор; маңгыс, четкер ыңай барзын" чугаалаары; хам болгаш ламал биле күдүк базып, тейлеп чугаалаары.

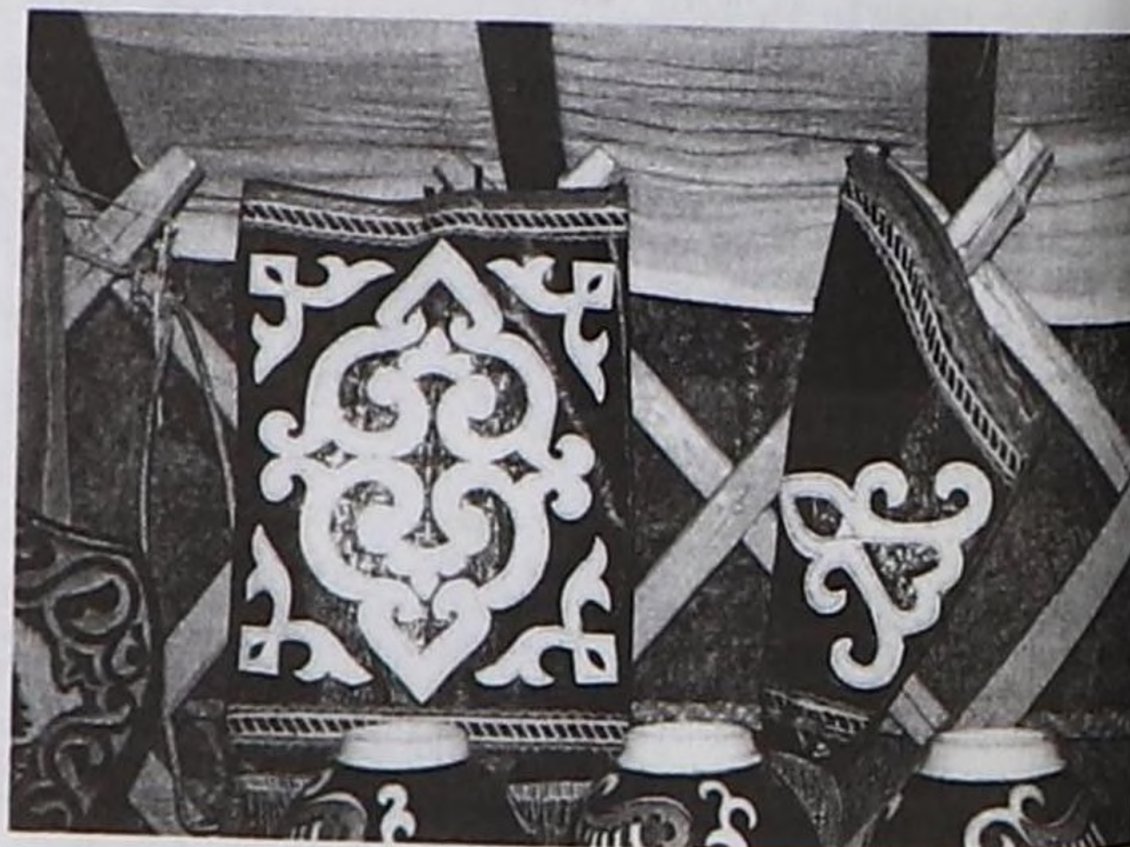
Өг-иштинге бодун алдынарының **эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** нери:

1. Аалчыны хүлээп алырын **эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** нери: адың ээзи ыттарын хай деп, чалганың тускай сөстөрүн чугаала тур, аалчыны өгже кири чала амыр-менди солчуру, даңза сол чугаалажыры, аалчыларны хыназы, шыдал-харынының (социал байдалының) аайы-биле олурту.

2. Аалчының **эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** нери: өгже кирерин чуруму — өгже кирериниң бетин ыткыр чөдүрүп, чедип келген аалчының ээлериңге сагындыртайбың-биле келгенин илередикымчы, боо, бижек хер-херселин эжик чанынга уштуп ка болгаш аалчы кижиниң өггө бод алдынарының чуруму;

3. Белек хүлээп алырын **эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** нери: ужуру болгаш белектиң хавы дүптөп эгидериниң езу-дүрүм суй-белек алыры, аалчының хавы дүптээри;

4. Тыва шайлаашкын-езулаалдарының **эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** нери:

амыдырал езулаалдары, кылып чоруур ажылының аайы-биле, социал байдалының аайы-биле, эр, кыс ылгавырындан база назы-харының аайы-биле бөлүктөттинген.

Чугаа эвиең-ээлдек езу-дүрүмн нери: тыва чоннуң езулаалы мендилежириниң, байырлажырының, четтиргенин илередириниң, буруузон миннириниң, дилег кылырының болгаш улуг, бичии кижилерни адаарының тускай дүрүмнери бар; **йөрээл эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** нери: йөрээл солчуру, Шагаада мендилежирин азы амыр-менди солчурунун чуруму (чолукшууру); **аңгы-аңгы салгалдарының** аразында хар-назы болгаш социал байдалын көрбүшаан, **чугаалажырың эвиең-ээлдек болурунун езу-дүрүмн** нери; чагыг берип йөрээриниң, чалбарыг кылып чуруму (чамдыкта артыш-биле айдызап тургаш); узун орук, аңнап азы кандыг-бир чугула херек кылырын **бетинде үделгениң чагыг-сөзү, чалбарыг**; Чер, Суг ээлериң кыйгыларының, оларның-биле чалбарып чугаалажырының, оларга четтиргенин илередириниң **эвиең-ээлдек езу-дүрүмн** нери, чаа төрүттүнген чаш уругну аза-буктан кам-

5. Эр улустуң өггө бодун алдынарының чуруму: аалдын эр ээзиниң езу-дүрүмнери;

6. Херээжен улустуң өггө бодун алдынарының чуруму: аалдын херээжен ээзиниң езу-дүрүмнери;

7. Чаш ажы-төлдүн өггө бодун алдынарының корум-чуруму;

8. Өгнүң иштики дерилгезиниң езу-дүрүмнери;

9. Аалчы-биле байырлажырының езу-дүрүмнери.

О Аал езу-дүрүмн нери: чаңгыс аалдың кижигүннериниң бот-боттарының аразында харылзаажып езулаары; **кожа-хелбээ** аалдар-биле харылзаажырының ужу-дүрүмү; **кожаларын** хүндүлээриниң чуруму; аалчыларның келгенин барымдаалап удур-дедир шайлаары; **кандыг-даа берге** таварылгаларда, байдалдарда бот-боттарына дузалажыры; чымыштыг үеде, күскү суген, тараа ажаалдазында, дүк салырда, көжерде, мал-маган читкенде, үер суг келгенде, шуурган хат хадаанда, хой өзээнде (дөгөргөндө) **кожаларын** шайладып чөмгөргө езу-дүрүмнери;

О Бойдустуң байлаан ажыг-лаарының езу-дүрүмн нери: бой-

ЭВИЛЕН-ЭЭЛДЕК ЕЗУ-ДҮРҮМНЕРИ

ча чүдүүр дээрге тыва чоннун бедик ыдыктыг сагылдазы деп аттар турган. Олар чүгле дагы-хемнер, кара суглар ээле-зес, а дөргүл-төрөл улустун мал малдаар одар-белчири-лерин, хонаштарын база аар, балыктаар черлерин, ол аш ол черниң аң-меңин, үнүш дузун база ыдыкшыдып чо-лар. Бир эвес орукка даш азы-даа оваа таваржып келзе, кижжи ыяап-ла немей дашты, көпеекти салып, чаламазын ып, оран-делегейге, чер-ринге аш-чеминиң дээжизин аңчалбарыыр чагай чаңчыл-

Төрөл бөлүк аймактар ара-да аңнаар, одар-белчири-р черлерниң ажылгалын өй-шынгы хоругларны тургузуп-аннар. Аңнаарының бетинде-таңдыдан олча колдап) бол-он келгеш, оран-таңдызын-а-иргенин илередип, тускай-алдарны кылып чорааннар. Ук-алдар кадагалаттынып салгал-алгалче дамчып чораан. Бой-иле тудуш чаңчылдар чүгле-ры-биле эвес, а чылдың дөрт-дизиниң аайы-биле көжер-тан база көскү. Чаңгыс ай-иң чурттап чораан черлеринде-тыг дагларның, сугларның-ырынга бойдуска чүдүүр чо-аза салдарлыг болган. Тыва-бойдустун чылдың эргил-ге чагытып, чурттаан чери-т, хөзүн курлавырын ук ар-биле камнап ал чорааннар".

Ол артынга бодун алдына-иң езу-дүрүмнери: тыва-иң национал кукназы; столду-риниң болгаш каастаарының-и; кандыг-бир езуал эртий-т-стол дериниң езу-чуруму, ыл, Шагаада стол дерини, кезектерин аңгылап кезип-ары (кудага бир тускай, киж-и-ан черге бир тускай...); и-ишты-хырнын аштаарының-и-нери болгаш чурумнары; ларны кемгерериниң чуруму; ни ажаап кылырының чур-уштай өгнүң эр ээзин, оон-а аалчыларны кемгерериниң-и; бурганны кемгерериниң-и, чок апарган улустун сүне-кемгерериниң ужу-суртаа-ва шайлаашкын езу-дүрүм.

Байырлардың эвиле-и езу-дүрүмнери: чаа төрүт-уругнун дөжек-доюн ба-арының езу-чуруму; чаш-чассыдарының езу-чуруму; четкен уругнун бажын хыл-ырының езу-дүрүмү; кудалар-ай бузарының, дүгдээшкын-рүмнери; куда дүжүрериниң-рүмнери; Шагаа эрттирери-уалдары; Наадым байырла-ттирериниң езуалдары; дү-ийрларының езуалдары.

Сагылга езу-дүрүмнери: аар ужурулг материал-пес-аң-чүзүнүнүн аайы-биле шын-риниң езуалдары; (янзы-адактар, ленталар, торгудан-үрү материалдарны ажыг-тын езуалдары; уруг төрүт-ууар үеде ажылгаар езуал-жи ажаарының езуалдары; онук база дөртөн тос хонук-ериниң езуалдары; хам-ын азы сарыг-шажынның-мчуп турар үеде бодун ал-ының корум-чуруму; бойдус-угаалажырының азы аңаа-ырының езуалдары; аян-уларның езуалдары, бой-чүдүлгези; отка чүдүүрү, ишка, бажырыктарга, хая-арынга, ыдыктыг черлерге-унун езуалдары — ада-риниң чүдүлгези; бойдустун-р бүткен казымал байлактыг-инге чүдүүрү; көк Дээр-ге, Хүнге, Мөңгүн-Тайга, көвей-тарга: Чеди-Хаан сылдыс-г-сыннарга, дагларга, хем-хөлдөргө, арыг аржаан-ыдыктыг черлерге чүдүү-

рүнүн езуалдары: оваа дагыры, көжээ дагыры, суг бажы дагы-ры, куй дагыры; мөчээн кижини-хем кежирбейн орнукушудары...

О Аңнаарының езу-дүрүм-нери: аңнаарының чуруму, оон-хемчээли; аңчы чадырларга бодун-алдынарының чуруму, бойдусту-болгаш дириг амытаннар деле-гейин хүндүлээри; аңнап чоруур-да Чер-делегей ээлеринден-чөпшээрел алырының чуруму; адыгны болгаш оон-даа өске-ыдыктыг улуг аңнарны хүндүлээ-ри; чылдың эргилдизиниң аайы-биле чамдык балыктарны тудары-ның хоруглуу база ол ышкаш-чамдык куштарның, аңнарның-хевирлерин аңнаарының хоруг-дал-дары.

О Хамнарның, ламаларның-болгаш тоолчуларның сагылга-езуалдары: тоолчунун бодун-алдынарының чуруму; хамнарның-бодун алдынарының дүрүмнери, чижээлээрге: ай үнмээн үеде хам-нава, хам угу чокта хамнава (бир-эвес хам аарындан аарываан-болза, база хамнаар күжү чок-болза, хамның хамнаар ужурулг-херекселдери аңаа күштү бербейн-баар); хам кижиниң дериг-херек-селдеринге база бодунга четтир-генин илередириниң чуруму, лама-башкының бодун алдынарының-чуруму; сарыг-шажынның ыдык-тыг хер-херекселдеринге хамаа-рыштыр ужу-суртаалдары.

О Дөргүл-төрөл харылзаа-ларның ужу-суртаалдары: өгбел-еринге чүдүүр база хүндүлээри; чок апарган өгбелериниң ат-алда-рын камнаары, аймактын улуг улу-зун хүндүлээри, төрөл угуңуң төө-гүзүн чеди чада чедир билири; дөргүл-төрөл болурунун дүрүм-нери; улу-уус барда ажы-төлдүн-бодун алдынарының ужу-суртаал-дары, өгдө чаш кижжи барда са-гыыр ужу-суртаалдар; элээди-уругларның бодун алдынарының-ужу-суртаалдары: оол уруг, кыс-уруг; суй белек белеткээриниң-болгаш бээриниң чуруму; чаш уруг-төрүтүнгөндө, кудалажышкында, кудаларда, аалдап келгенде; боду-нун сеткил-сагыжының хайныш-кынын болгаш миннишкыннерин-илередириниң дүрүмнери; бот-тускайлаң национал арын-шырай-шимчээшкыннери, имнээшкын-нер болгаш эйт-бот шимчээшкын-нери-ниң ужу-суртаалдары.

Дириг амытаннар делегейи-ниң хоругдалдары: чамдык балык-байлаңнарны, аң-меңнерни, куш-тарның хевирлерин өлүрүп узут-каары хоруглуг; ыдыктап каан мал-баштанчызын өлүрүп болбас; мал-маган хилинчектеп болбас — хилинчээ сеңээ чедө бээр, ак-меңгилег кижжи мал-маган өзеп-өлүрбөс, чеди кызыл меңгилег база-тос кызыл меңгилег кижилер хой-чылдыг улус, олар хой бажы-туппас, өлүрбөс, хой өззөн черге-турбас, хой өззөриниң бетинде чок-апарган ирейниң адын адааш, мынча деп чугааланыр: "өлүрер-дээш өлүрбөдүм, хереглээш, дөгөрип тур мен."

Үнүштер делегейиниң хоруг-далдары: ыдыктыг ыяшты дагы-ры, ыдыктыг черлерни дагыры, ыдыктыг ыяшты кемгерери, чалама-баглар; ыдыктыг ыяшка кара кы-зыл чаламаларны баглар хоруг-луг — ол дээрге хан эргилдизинге-багай, тел-ыаш, хам-ыаш, бай-ыаш-ыдыктаары; чааскаан өскөн, чаңгыс турар ыяшты ужуруп-болбас; оргаадайны дилеп тывары-хоруглуг, херек апарза, төрөл-кижиниң амы-тыны-биле солуп-аар: ыдыктыг ыяштын ээзин ыдык-таарының езуалдары; ыяшты-ужураарының мурнунда, ыяш ор-нунга үрезинни ыяап-ла олуртуп-каар, чөпшээрел айтыраарының-езуалдары кылыры албан.

Чаш уругларның хоругдал-дары: хүн ажа бергенде чаш киж-и өгдөн үндүрбөс, херек апарза,

думчуунга кара хөө чаап алгаш, үндүрер; улуг кижилер мурнундан-эртпес, иштиг-сааттыг херээжен-кижиниң мурнундан эртпес, хүндүлээр; улуг кижилер турда-мурнай чугааланмас, оларның-чугаазын үзе кирбес, өгдө аалчы-лар турда үр турбас, хам кижиниң-өөнгө кирбес, өгдө кирериниң-мурнунда эр-херээжен талазын-көрүп эртип болур, улуг кижиниң-адын адавас, улуг кижиге "сен"-деп болбас, улуг кижилерге-химиренип болбас, бичини уруглар-чекетер сыкпас, оларны өстүрер, өгдө аалчылар турда тенектенип-болбас, хүн ажа бергенде, өгдөн-үндө аксын-мурнун аштап алгаш, үндө, оон башка, аза чылгалтар.

Херээжен кижиниң хоругла-ры: кыс кижжи от артап болбас, аш-чем аймактыг эт-херексел-дерни артап чүдөредип болбас, эр-кижи удуп чыдырда азы черде-чыдырда артап болбас, эр киж-иниң хеп-сынын артап болбас, эр-кижиниң сузу бастынар, кыс киж-и эмин эрттир чугааланмас, аас-пырак болбас; кыс кижжи дириг-амытан тынынга чедип болбас, тайга бажы, арт-сын ыдыктап-турда, кыс кижжи барбас, кыс киж-и өске өгдө хонмас, хеп-сынын-таарып кедер, чанагаш турбас; херээжен кижжи черден аргамчы, кымчы көдүрбөс, божуп чыткаш, бергедей бээр, кыс кижжи чек-чимис сыкпас, кыс кижжи чем кы-лып билер херек; хүн ажа бергенде, бажынга аржыыл чок өгдөн үнмөс, он дөрт, он алды, он сес хар-лында кыс кижини ашакка бер-бес; херээжен кижжи тайга бажы-дагылгазынга киришпес, бажының-дүгү салбагар турбас, кыс киж-и сыгырбас, хөөмөйлөвөс дээш, оон-даа өске...

Ие болур кижиниң хоруг-лары: сааттыг херээжен кижжи-ай-хүн биле тудуш болгаш чылдың-эргилдизин санаар, хырын иштинде-чаш уругнун өзүлдизин айның са-ны биле санаар, иштиг-сааттыг херээ-жен кижжи качыгдан улус-биле-ужурашпас (хырын иштинде уруу-нуң иштиги сагыш-сеткилинге багай-салдарны чедирер), аас-дылы-багай кижилер-биле ужурашпас (чаш уруунга багай салдарлыг-болур), дааранмас, аргыттынмас — ижин иштинде чаш төлүнүн хинни-мойнун долгандыр орааштына-бээр, арага ишпес, таакпы тыртып-болбас, сөглеттинип, көскөттинип-болбас, хырын иштинде чаш уруг-доораланы бээр, божуп чыткаш,

бергедей бээр; сааттыг херээжен-кижини коргутпас: "сагыш биле-чорба, сааттыгны коргутпа" деп-тыва улустун үлегер домаа шын-уткалыг; божуп чыдар херээжен-кижиниң хоруглары; божудуушкун-үезинде өгдө өске кижилер-турбас, чаш уругнун сыртын чажы-рып шыгжаарда езуалдар; чаш-уругну өпейлээриниң езуалдары, божуп чыдар херээжен кижиниң-хоруглары; божуан кижжи өг-бүлө-зи-биле көрүшпөс, чаа божуан-кижиниң херекселин ажылгап-болбас, ниити аяк-саваны ажыг-лава, чаа божуан кижжи чеди хонук-иштинде чоок кижилери-биле-аралашпас, чаш уругнун адын-адава, божуан кижжи аар ажыл-кылбас; чаа божуан херээжен-кижиниң өөнчө баарда хол куруг-барбас, божуан кижжи ымзаны-бээр, эмгилери ыжа берип болур, чаа божуан херээжен кижиниң-өөнчө чөпшээрелге чок кирип-болбас; чаш уруг удуп чыдырда-дыңзыг алгырып, чугааланып-болбас, уруг куду чиде берип-болур, чаш уруг кортканындан-тынмай барып болур.

Эр хиндиктиг кижилерниң-сагылга-езуалы: эр кижилерге-хамаарыштыр хоруглар шуут чок-деп болур. Олар ниити хоругдал-дарны сагыыр ужурулг. Чүглө-кылыр ужурулг хүлээлгелери бар: бичини оол чажындан тура, азырал-мал-маганы эки билген турар-ужурулг, оларны ажаап-тежээп, аажы-чаңын билип, ачазының-идегелдиг дузалакчызы болур, эр-кижи орукче үнгөн соонда чер-ортузундан дедир эеп келбес-ужурулг, ол дээрге кандыг-бир-багай чүвени оштап турары ол; одар-белчири, ээн кыштаг орнунга, кижилер чок черге хей черге-корткан херээ чок; эр кижжи өгнү-тип билер ужурулг, оон башка, өске кижилер кыжыра бээр; бичини-оолдун холдары күштүг болгаш-туттунгур болур, тыва эр киж-и дөртөн харлааш, дүп ижер, бежен-харлааш, бичини ижер, алдан-харлааш, аяк амзаар чораан, дөртөн хар чедө берген эр киж-и бышкан угааныг болур деп санат-тынып турган, эр кижжи бедик-сүл-делиг болур; эр кижиниң хеп-сынынга камныг болур, эр киж-иниң бөргүн бедик черге салыр, чүвүрүн черге октап болбас, чүге-дизе амыдырал-чуртталгазы куду-лаар; эр кижжи содаачы болбас, оон-башка аш, куу, кара бөрүгө дөмөй-лежи бээр.

Шупту кижилерге хамаарыш-кан ниити хоругдалдар:

ак чемге хамаарышкан хоруг-лар: хүн ажа бергенде, ак чем-аймаан өгдөн үндүрүп болбас; ак-сүттү черге төп болбас, кандыг-бир-багай чүвени оштап турары ол, ак-сүт биле оваарымчалыг болур-ужурулг; ак сүтке тыва кижиниң-хамаарылгазы ыдыктыг болур, ында утка-ла бар;

сүрээ-бокка хамаарышкан хо-руглар: черге бок төп болбас, айыыл-халапты манап болур, Чер-ээзи килеңнеп, хорадай бээр, ол-өжзөн негей бээр; хүн ажа бер-генде, бокту өгдөн үндүрүп-болбас; черге дүкпүрүп болбас; сээ-дүкпүн дамчыштыр азалар төрөл-аймаанга чатка салып болур, чоок кижилерге багай чүвени чеди-рип болур; өгнүн одаанга бокту-өрттедип болбас — от ээзин куду-көрүп турары ол; аал көшкенде-бок арттырып болбас; тайга-таңды-черге бок арттырып болбас, арга-таңды ээзи килеңнеп, хорадай-бээр;

орук чораан улуска хоруглар: чер-чоруур бетинде дааранып, аргыттынып болбас; орукче үнмөс-хүннерде чорук чоруп болбас; орукка шайлааш, бок арттырып-болбас — орукка моондак тур-густунар апаар;

баш кыргып таарарының хо-руглары: кежээ дүшкенде база

баш кыргывас хүннерде башты-таартып болбас; таарышпас хүн-нерде хой кыргывас, ай-хүнүн-айыткан хүннеринде кылып болур; хүн ажа бергенде, дыргаан кеспес;

от-көс-биле хамаарышкан-хоруглар: от ыдыг; от орнун арта-халывас; отче дүкпүрүп болбас; от-ка бокту өрттедип болбас; от-ээзинге багай хамаарылгалыг-бол-бас — отту хирлендирбес, аш-чем-хайындырар эдилелдерни багай-эдилевес, отту үргүлчү кемгерген-турар ужурулг, ылаңгыя аалчының-эккелген сартын ыяап-ла отче-каары — улуг езуал-дыр;

олураарының хоруглары: киж-и-олуларда аяныгы олурар: буттарын-үен-даян халбанатпас, черге-даянмас, ол дээрге улуг өгбөңерге-даянганы ол болур, чер ээзи-ки-леңней бээр; херээжен кижжи лотос-хевирлиг саадап олурар; айтыр-салаазы биле чевег-хөөрже айыт-пас; херээжен кижжи танывазы-ки-жиниң караанче чиге көрбөс;

ат адаарының хоруглары: чаш-уругнун адын адап болбас; чаш-уругга багай шолу бээр — азалар-дан чажыраар аргазы-дыр; улуг-на-зылыг болгаш дуу оранче чоруп-кан кижилериниң адын адап болбас;

кижи ажаар үеде хоруглар: кижжи ажаап турар үеде өг иштин-аштап болбас; чоок кижизин ажаап-турар үеде эмин эрттир ыглап-бол-бас, калган кижжи дуу оранче чоруп-шыдавайн баар;

оорлап болбас езу-дүрүмнери: (чүү-даа чүве ээлиг болур, ол-килеңнеп, хорадап, өжзөнин негеп-болур); өске кижиниң чүвезин-ап-болбас; өске кижиден демир-дес-аймаа, өске-даа чүүлдер албас; куду аастыг (бөрт аймаа) чүве-албас — бөрт-биле ол кижиниң-багай чүүлүн алгаш баар дижир; өске кижиниң демир аймактыг-херекселин эдилевес.

Бистин билип турары-ыс-биле, бо чүүлде ам-даа дыка хөй-чүүлдер: хоруглар, тыва этностун-чараш езуалдары кийринмээн. Тыва чон чамдык езуалдарын-үрөп, ону сагывайн турары-хомуданчыг. Кижжи төрөлгөндө-эң-не багай кылдыр санаттынып-турар чүүл: өгбелерниң сагылга-езуалдарын үрөп, сагывайн тур-ары. "Айыыл-халаптың кайыын-келгенин уктап тыварга, чамдык-чылдагааннары: дириг амытан-ның хилинчээ четкени, суг бажын-чүдө-реткени, черниң килеңи, ыдыктыг-ыяшты үрөп ужурагы, от-көстү-бужартатканы, бир кижини хому-датканы, өске кижиден кандыг-бир-чүвени алганындан шак мындыг-чылдагааннар-биле бергелерге-таваржып турар". Амгы үеде тыва-национал ужу-суртаалдарның-этикеттин) эдилекчилери улуг-на-зылыг улус бооп турар. Амгы үеде-тыва этностун езуалдарына прак-тикалыг элементтерин колдады-ажылгап турар. Амгы үениң тыва-кижизиниң психологиязы: оон-бо-далдары, аажы-чаңы, кылып турар-чүүлдери, амыдыралы, шагдан-бээр сагып келген езуалдары, чү-дүлгези-биле сырый харылзаалыг-амыдыралының үндизини болуп-турар.

Бо чүүлде бистер тыва этнос-тун езуалдарының, хоругдалдар-ның, сагылга-чурумунун кол-дө-зүндө мифология философиязы-ның угланышкыннары: Чер, Дээр-Иевиске, ада-өгбелеривиске ыдык-тыг чүдүлгевисти көргүстүвүс. Бо-чүүлдер тыва кижиниң культура-зының үндизин дөзүндө шынзып-тынган болгаш бадыткаттынган. Ынчангаш ону камнап-камгалап, хумагалап чоруурун чондан-дилеп-тур бис.

Кулаа дыңнаваз уруглар-школазының башкызы, ТКУ-нун аспирантызы Галина-МОНГУШ очулдурган.

СИБИРЬ МАРГЫЛДААЗЫНГА КИРЖИР

Май 25-те Кызылдың "Совет Тываның 5 чыл" стадионунга Тываның аңгы-аңгы кожууннарында эки тура-биле тургустунган өрт командаларының аразына республика чергелиг ийиги маргылдаа болуп эрткен. Аңаа ниитизи-биле Каа-Хем, Улуг-Хем, Таңды, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Сүт-Хөл, Мөңгүн-Тайга кожууннардан 8 команда киришкен.

ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Виталий Бартына-Сады маргылдааның киржикчилеринге байыр чедирип, сөс ап чүве чугаалаан:

— Хүндүлүг чаңгыс чер-чуртуларым! Эки тура-биле тургустунган өрт командаларының кежигүннеринин мергежилин деңгелин бедидери — мындыг хевирлиг маргылдааларның кол сорулгаларының бирээзи. РФ-тиң 2011 чылдың май 6-дан "Эки тура-биле өрт камгалалының дугайында" №100 хоойлузун езугаар "Тыва Республикага эки тура-биле өрт камгалалының дугайында" хоойлуну 2011 чылдың декабрь 9-та хүлээп алган. Бо хоойлуну күүседир-биле янзы-бүрү төлөвилелдерни болгаш доктаалдарны ажылдап кылган. Оларның сорулгаларының иштинде эки тура-биле тургустунган өрт командаларының кежигүннеринин амы-хууда камгалалы болгаш социал камгалалы кол черлерни ээлеп турар. Амгы үеде республикада 34 команда бар, өртчүлөр кылдыр 880 кижиги бүрүткедип алган, а чылдың төнчүзүнге чедир 2 муң өртчүлөрни бүрүткээр. Эрге-чагырга органнарының талазындан оларның социал болгаш хоойлу-дүрүм езугаар байдалын быжыктырарының ажыл-

дары доктаамал чоруп турар.

Ынчангаш маргылдааның киржикчилеринин ажил-ижинге чедишкннерни, амы-хууда амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзедим.

Байырлыг чыскаал соонда командалар аразына "Хүреш" стадионунга өрт шлангызын дүрген чада тудуп, ону дамчыштыр суг чорудуп, кыска хуусаа дургузунда өрттү өжүрер талазы-биле маргылдаа болуп эрткен. Аңаа өрт болган таварылгада дүрген хөдөлгүсү база өрт өжүрер дериг-херекселди шын ажыглаарының билиглерин командаларның кежигүннери көргүскен. Ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуундан келген өртчүлөр база багай эвес көргүзүлгүлүг болган. Мөңгүн-Тайга кожуунун №9 өрттен камгалал кезээниң даргазы Чечен-оол Хертек:

— Бистиң кожуунун Кызыл-Хая суурда 15 кижиден тургустунган эки тура өрт командазы эрткен чылын-на ажылдап эгелээн. Оларның ажил-чорудулгазын суурнуң чагырыкчызы эки удуртуп турар. Чижээлээрге, чоокта чаа май 20-де суурнуң клувунга өрт болу бээрге, бо оолдар дүрген хөдөлүп, эге хемчеглерни алганының түңнелинде, өрттенип турган

оран-саваның хөй кезинин камгалап алган. Кызыл-Хая суурга чедир 70 ажыг километр, ынаар чорурда 2 шак негеттинер. Бис суурже чедип чорувуста өрт улам өөскүп, айыыл-халапты тургузуп болур. Ынчангаш эки тура-биле тургустунган команданың ажилы, шынап-ла, херек кырында бадыткаттынган. Белен эвес ажил-чорудулгавыска суурлар болгаш кожуун чагыргазының даргаларының үлүг-хуузу улуг. Оларның ачы-дузазы болгаш деткимчези-биле (кыварчаар материалдар талазы-биле хандырылга) өрт болган таварылгаларда база өрттү болдурбазының хемчеглерин чорудар ажилдарны күүседип турар бис — деп чугаалады.

Маргылдааның 1-ги үе-чадазы төнүп, тиилекчилер илерээн. 1-ги черни Таңды кожуунун Бай-Хаак суурнуң командазы, 2-ги болгаш 3-кү черлерни Тес-Хем кожуунун Шуурмак суурнуң, Улуг-Хем кожуунун Торгалыг суурнуң командалары тус-тузунда ээлээн. Тиилекчи болган команда июнь айда Сибирьниң федералдыг округка болур маргылдааның ийиги үе-чадазынга киржип, Тываның адын камгалаар.

Азияна ТАУ.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Үе хөй эвес, чүгле четтигер.

Кым шалыпкын болганыл?

БОДАМЧАЛЫГ, СЕРЕМЧИЛЕЛДИГ БОЛУРУ ЧУГУЛА!

Май айда Бүгү-делегейде СПИД аарындан чок болган кижилерни сактып, ол аарыг талазы-биле кадык кижилерге сагындырыгның хүнү болуп эрткенин билер болгай бис. ВИЧ — кижиниң камгалал системазын хоозурадыр коргунчуг аарыг. Ол колдуунда камгалал чок эр-херээжен чорук таварыштыр, ол ышкаш наркотиктиг бүдүмелди шприц-биле сыкырып шынгазган азы эт-кешке татуировка, пирсинг кылган таварылгаларда чыпшынып турар.

Чижээлээрге, чогуш-содаа болган үеде хан дамчыштыр база чыпшынып болурунун магадылалы

бар. Ынчангаш сал чүлүүр дээн ышкаш өске-даа шиш баштыг, чидиг херекселдерни (өске улустун ажыглап турганы) ажыглаарының бетинде баштай спирт-биле эки аштап алырын сүмелеп тур бис. Кадык кижиги биле СПИД аарыглыг кижини даштындан көөрге, кандыг-даа ылгавыр чок болур. Чүгле тускай анализти дужааганының соонда аарыг илереттинер.

Дараазында бир чижекте көрээлиңер: шериг баарының бетинде аныяк оол эмчи шинчилгезин (хан анализин база) долузу-биле Тывага эрткен турган. Ынчан кандыг-даа аарыг илереттинмээн,

кадык кижиги деп түңнелди эмчилер үндүрген. Соңгаар хоорайга аныяк кижиги шериг албанын эрттирип доозупкаш, 7 эжи-биле найыралдың демдээ кылдыр демей татуировкалар хап алганнар. Ол

Кадыкшыл

чанып келгеш, ажилга тургустунуп алырының бетинде эмчи шинчилгези эртип турда, ВИЧ аарыг илерээн. Эмнеттинмес ол аарыг татуировка кылып турган инеден дамчып берген болган. Бир эвес инени аштап алыр спирт дээн

чижектег чүүлдер чок болза, шүүнчени шаккаш, оон одунга инени элээн тудуптар, ынчан хоралыг микробтар өлүп каар. Сөөлүнде билдингени, аныяк кижиниң кады албан-хүлээлгезин эрттирип турган бир эжи шеригже чорурунун мурнунда наркотиктиг бүдүмел шингээдип алганындан кым-биле "харылзаа" кылганын сагынмас болган. Оон эртенінде дораан-на хан анализин дужаарга, кандыг-даа аарыг илереттинмээн. Чүге дээрге, организмче хоралыг микробтар кире берген-даа болза, олар ол дораан көзүлбес болур, чүгле ортумаа-биле үш ай эрт-

кенде, билдинип кээр. Ынчангаш ол аныяк кижиги бодун аарыг деп билбейн, 7 эжинге ине дамчыштыр аарыгны чыпшырып каан болуп турар. Мындыг таварылга аныяк-өскенге өөредиг болзун! ВИЧ аарыгы карак чажы, чараа, дер дээн ышкаш чүүлдер дамчыштыр тараваас.

Бо айыылдыг, коргунчуг аарыгны непередип болдурбас дизе, чүгле эмчилер эвес, а удуртукчулар, башкылар, ада-иелер шупту ол талазы-биле бир демниг хемчеглерни ап, кады ажилдажыганы чорудары эргежок чугула.

Аида ХАЙЫН.

СПИД төвүнүн профилактика килдизиниң эмчи сестразы.

ИЗВЕЩЕНИЕ О ПРОВЕДЕНИИ ТОРГОВ В ФОРМЕ ОТКРЫТОГО АУКЦИОНА

Наименование организатора торгов: «Автобаза Республики Тыва». г. Кызыл, Кечил-оола 5А тел/факс (394-22) 6-06-86, сайт www.avtobaza-p.narod2.ru

Наименование предмета торгов и его характеристика: Автомобиль ВАЗ-21103 14 года выпуска, № двигателя 1082603, № шасси Х4F116DWWC0746037, цвет чернisto-бежевый; рабочий объем двигателя-1499куб. см; мощность двигателя, 66,7; тип двигателя — бензиновый.

Дата, время и место проведения аукциона и подведение итогов торгов: Открытый аукцион состоится 28 июня 2012 года в 14 часов 00 минут по адресу: Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Кечил-оола 5А, кабинет руководителя ГБУ «Автобаза Республики Тыва»

Начальная цена: 59000 рублей с учетом величины повышения начальной цены аукциона: 2950 рублей.

Размер, срок и порядок внесения залога: задаток в размере 11800 рублей числится на счет Продавца в л/с 40601810600001000001; ГРКЦ НБ Республики Тыва; ИНН 1701039600

ПП 170101001; ОГРН 1061701021095; ИК 049304001и должен поступить не позднее 27 июня 2012 года.

Суммы задатков, внесенные участниками аукциона, за исключением победителя, возвращаются участникам аукциона в течение рабочих дней от даты подведения итогов аукциона. При уклонении или отказе покупателя аукциона от заключения договора купли-продажи задаток ему не возвращается.

Заявки принимаются Продавцом с 28 мая по 27 июня 2012 года в рабочие дни с 9 до 16 часов (время местное) по адресу: Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Кечил-оола 5А. Порядок определения победителя: наиболее высокая предложенная цена.

ПЕРЕЧЕНЬ ПРЕДСТАВЛЯЕМЫХ ДОКУМЕНТОВ: Заявка установленной формы.

Платежный документ с отметкой об оплате суммы задатка.

Уведомление федерального антимонопольного органа или его территориального органа о намерении приобрести лежащее приватизации имущество в соответствии с антимонопольным законодательством РФ.

4. Копия паспорта (для физических лиц).

5. Согласие супруга(и) на осуществление данной сделки (для физических лиц).

6. Нотариально заверенные копии учредительных документов (для юридических лиц).

7. Решение в письменном виде соответствующего органа управления юридического лица о приобретении имущества.

8. Сведения о доле Российской Федерации, Республики Тыва в уставном капитале юридического лица (выписка из ЕГРЮЛ).

9. Доверенность представителя претендента.

10. Опись представляемых документов. Договор купли-продажи с победителем аукциона заключается в течение 5 рабочих дней с даты подведения итогов аукциона.

Условия и сроки оплаты: перечислением в течение 5 календарных дней с даты заключения договора купли-продажи.

Порядок осмотра автотранспорта с иной информацией: при подаче предварительной заявки в произвольной форме, каждому претенденту предоставляется возможность ознакомления с положением об аукционе, осмотр автотранспорта обеспечивает администрация ГАУ «Автобаза РТ» без взимания платы. Проведение осмотра осуществляется ежедневно на основании устного запроса заявителя в рабочие дни с 09 часов 00 минут до 12 часов 00 минут и с 13 часов 00 минут до 16 часов 00 минут, начиная с даты размещения извещения о проведении аукциона на официальном сайте торгов, но не позднее, чем за 2 рабочих дня до даты окончания срока подачи заявок на участие в аукционе.

Претендент не допускается к участию в аукционе по следующим основаниям:

представленные документы не подтверждают право претендента быть участником аукциона;

представлены не все документы в соответствии с перечнем, указанным в настоящем сообщении, или не правильно оформлены;

заявка подана лицом, не уполномоченным претендентом на осуществление таких действий;

не подтверждено поступление задатка на счет Продавца в установленный срок.

Наименование организатора торгов: ГБУ «Автобаза Республики Тыва». г. Кызыл, ул. Кечил-оола 5А тел/факс (394-22) 6-06-86, сайт www.avtobaza-p.narod2.ru

Наименование предмета торгов и его характеристика: Автомобиль Шевроле Блейзер 1998 года выпуска, № двигателя w2057183, кузов № Х4F116DWWC916237, цвет черный лифт; рабочий объем двигателя-4300 куб. см; мощность двигателя, л.с. 180; тип двигателя — бензиновый.

Дата, время и место проведения аукциона и подведение итогов торгов: Открытый аукцион состоится 28 июня 2012 года в 14 часов 00 минут по адресу: Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Кечил-оола 5А, кабинет руководителя ГБУ «Автобаза Республики Тыва»

Начальная цена: 131000 рублей с учетом НДС.

Величина повышения начальной цены (шаг аукциона): 6550 рублей.

Размер, срок и порядок внесения задатка: задаток в размере 26200 рублей перечисляется на счет Продавца в л/с 20126498650

р/сч. 40601810600001000001; ГРКЦ НБ Республики Тыва; ИНН 1701039600

КПП 170101001; ОГРН 1061701021095; БИК 049304001и должен поступить не позднее 27 июня 2012 года.

Суммы задатков, внесенные участниками аукциона, за исключением победителя, возвращаются участникам аукциона в течение 5 рабочих дней от даты подведения итогов аукциона. При уклонении или отказе победителя аукциона от заключения договора купли-продажи задаток ему не возвращается.

Заявки принимаются Продавцом с 28 мая по 27 июня 2012 года в рабочие дни с 9 до 16 часов (время местное) по адресу: Республика Тыва, г. Кызыл, ул. Кечил-оола 5А. Порядок определения победителя: наиболее высокая предложенная цена.

ПЕРЕЧЕНЬ ПРЕДСТАВЛЯЕМЫХ ДОКУМЕНТОВ:

1. Заявка установленной формы.

2. Платежный документ с отметкой банка об оплате суммы задатка.

3. Уведомление федерального антимонопольного органа или его территориального органа о намерении приобрести под-

лежащее приватизации имущество в соответствии с антимонопольным законодательством РФ.

4. Копия паспорта (для физических лиц).

5. Согласие супруга(и) на осуществление данной сделки (для физических лиц).

6. Нотариально заверенные копии учредительных документов (для юридических лиц).

7. Решение в письменном виде соответствующего органа управления юридического лица о приобретении имущества.

8. Сведения о доле Российской Федерации, Республики Тыва в уставном капитале юридического лица (выписка из ЕГРЮЛ).

9. Доверенность представителя претендента.

10. Опись представляемых документов. Договор купли-продажи с победителем аукциона заключается в течение 5 рабочих дней с даты подведения итогов аукциона.

Условия и сроки оплаты: перечислением в течение 5 календарных дней с даты заключения договора купли-продажи.

Порядок осмотра автотранспорта с иной информацией: при подаче предварительной заявки в произвольной форме, каждому претенденту предоставляется возможность ознакомления с положением об аукционе, осмотр автотранспорта обеспечивает администрация ГАУ «Автобаза РТ» без взимания платы. Проведение осмотра осуществляется ежедневно на основании устного запроса заявителя в рабочие дни с 09 часов 00 минут до 12 часов 00 минут и с 13 часов 00 минут до 16 часов 00 минут, начиная с даты размещения извещения о проведении аукциона на официальном сайте торгов, но не позднее, чем за 2 рабочих дня до даты окончания срока подачи заявок на участие в аукционе.

Претендент не допускается к участию в аукционе по следующим основаниям:

представленные документы не подтверждают право претендента быть участником аукциона;

представлены не все документы в соответствии с перечнем, указанным в настоящем сообщении, или не правильно оформлены;

заявка подана лицом, не уполномоченным претендентом на осуществление таких действий;

не подтверждено поступление задатка на счет Продавца в установленный срок.

«Тываэнерго» ААН

инвестиция капиталының орулгалының аргазы-биле чорудуп турар ачы-дузаларның ифтерин таарыштырары, четки организацияларының электри энергиязын дамчыдар талазы-биле ачы-дуза чедиреринге ажыглап турар активтериниң шимчээшкининиң дугайында информацияны илерединиң хевирин

Көргүзүг	Эге хемчээ	2011		Тайылбыр*
		план езугаар	херек кырында	
Таарыштырылганың үр хуусаалыг үезиниң чыл эгезинде активтериниң арткан кезээниң балансылыг үнези	мун. рубль	236 111	236 112	
Активтерни киригени (кол акша-хөреңги), шупту, ооң иштинде:	мун. рубль	75 018	124 564	
	МВА	5	9	
	км	25	61	
Чаа өртектерни доктаатканы-биле активтериниң (кол акша-хөреңгиниң) өртек-үнезиниң көвүдээни	мун. рубль	0	8 574	
Чылдың дургузунда активтерни (кол акша-хөреңгини) киригени, ооң иштинде:	мун. рубль	75 018	115 991	Чагыкчыларны электри четкилеринге технологтуг ко-жар талазы-биле хемчеглерни күүсеткени-биле улгаткан
	МВА	5	9	
	км	25	61	
Чаартылга болгаш эде тургусканы	мун. рубль	73 690	66 077	
	МВА	4	4	
	км	25	44	
Чаа тудуг	мун. рубль	748	49 748	Чагыкчыларны электри четкилеринге технологтуг ко-жар талазы-биле хемчеглерни күүсеткени-биле улгаткан
	МВА	1	5	
	км	0	17	
Өске-даа чүүлдер	мун. рубль	580	165	Чаа тудугнуң объектилеринче хемчээлдерни катап үлээни-ниң түңнелинде хажыышкын
	МВА	0	0	
	км	0	0	
Активтерниң (кол акша-хөреңгиниң) үнгени	мун. рубль	0	705	
	МВА	0	0	
	км	0	4	
Таарыштырылганың үр хуусаалыг үезиниң чыл төнүзүндө активтериниң арткан кезээниң балансылыг үнези	мун. рубль	274 986	329 158	

Тайылбыр: план көргүзүглеринден 15 хуудан ажыг хажыышкыннар бар болза, херек кырында көргүзүглерде план көргүзүглеринден 15 хуудан ажыг хажыышкыннар бар болза, иң тыылган чылдаганын «Тайылбыр» деп көзөңөккө айттыр.

НАРКОТИКТИГ БУДУМЕЛДЕР БУДУРГЕНИ ДЭЭШ...

Суд залындан — хоругдалче. Шак ындыг шиитпирни Тыва Республиканың Кызыл хоорай суду хоойлуга черүштүр хөй хемчээлдиг наркотиктиг бүдүмелдер бүдүргөн Чеди-Хөл кожуунун Элегес суурунун чурттакчызы Аяс Апан-оолга хамаарыштыр хүлээп алган. Ооң хосталгазын 9 чылда казып шииткен. А. Апан-оолдан наркотиктиг бүдүмелдер хүлээп ап турган Красноярск крайның Ермаковск районунун Танзыбей суурунун чурттакчызы Лариса Сер-

геева 4 чыл шенелдеге шииттирген. А. Апан-оол чурттап турар чериниң чоогунда шөлдөн үш шоодай конопля үнүжүн чыып алгаш, ол-ла черге чажырып каан. Сөөлүндө чыгдыган коноплядан улуг хемчээлдиг гашиш кылгаш, Л.Сергееваның дилээ-биле аңаа садыпкан. Тываның Наркохайгаарал албанының ажылдакчылары кем-херек үүлгедиишкининиң соонда, Л.Сергееваны ол-ла дораан тудуп алган.

Бистиң корр.

АЖЫЛ-АЛБАН ХЫНАЛДАЗЫ ЧОРУП ТУРАП

Май 22-де ИХЯ-ның муниципалдар аразының «Барыин-Хемчик» килдизиниң №8 камеразына С.Салчактың мөчүзү тыылган. Ол ак чоорган пөзү-биле моңу берген болган.

С.Салчак 2012 чылдың май 11-де Барыин-Хемчиктин район судунга РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 111 чүүлүнүн 4 кезээнге (өлүм-нүг аар кемдээшкини өжегээр чедиргени дээш) 10 чылга шыңгы хевирниң эдип-чазаар колониязынга хосталгазын казыттырып шииттирген болгаш ооң кайнаар-даа чорбазының дугайында бижикке хол үжүүн салган турган, ынчал-жак ол аңаа хамаарыштыр шииткел үндүрер хүнде суд черинге келбээн. 2012 чылдың май 19-та С.Салчакты Барыин-Хемчиктин кожуунун иштиги херектер органының ажылдакчылары суд

шиитпириниң үндезининге туткан болгаш түр када хосталгазын казып шиидер изоляторга суккан турган.

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның удуртулгазы бо барымдаага хамаарыштыр ажыл-албан хыналдазын чорудуп эгелээн.

Баш бурунгаар хыналданың чорудуу-биле көөрге, С.Салчак өске буруудаттырганнар болгаш хосталгазын казыттырып шииттиргеннер-биле чурум езугаар эртен эрте агаарлаашкын соонда, эртенги чемин чиген. Камерага ол чааскаан (өкпе аарыының ажык хевирин биле аарып турган) чыткан.

Шииттирген С.Салчак моон мурнунда Иштиги херектер шугунга ажылдап турганы ажыл-албанынга дүүшпези дээш ажылындан 1991 чылда үндүрткен турган.

ИХЯ-ның парлагга албаны.

Бүгү-делегейниң Уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан хемчеглерниң ПЛАНЫ

Май 30

«Авам мөңгө чурттазын, а мен база кады чорууйн» уруглар шуулганы — Орус культура төвүнге 14.00 шакта.

Май 30-31

Кадыкшылы кошкак уруглар аразынга «Чуртталганың чечектери» деп уран чогаадылганың II республика фестивалы — «Буян-Бадырғы» аалчылар бажыңының конференция залына 12.30 шакта;

Кызыл хоорайда назы четпээн уругларның муниципалдыг өөредилге албан черлериниң өөреникчилериниң ортузунга спартакиада — «Совет Тываның 5 чылы» стадионга 10.00 шакта.

Июнь 1

«Уруглар — уругларга» акция (оюннар, мөөрейлер) — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгының шөлдеринге 10.00-14.00 шактарда.

«Боттарывыс холдарывыс-биле кайгамчык чүүлдерни чогаадылыңар» деп уругларның чурасан чуруктарының, кылыгыларының делгелгези, бичи школа назылыг уругларга «Тоолдун маадырын тыл» деп викторина — Национал музейге (3-кү каът, 8 дугаар зал) 10.00 шакта;

«Номун байырлалы — уругларның байырлалы» деп литература байырлалы — Арат шөлүңге 10.00 шакта;

«Хуулгаазын чүглер» ойнаар-кыстар шиизи — «Тет-а-тет» биче театрда 10.00 шакта;

Узун назылыг кижилерниң холдары-биле кылган чүүлдериниң «Кырган-аваларның чылыг холдары, кырган-

ачаларның шевер холдары» делгелгези-садыглаашкыны — Арат шөлүңге 10.00 шакта;

Уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан тыва хүрешке республиканың уругларның X фестивалы (5-тен 16 харга чедир мөгелер) — «Хүреш» стадионунга 10.00 шакта;

Спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге (каратэ, ушу, хүреш, хостуг хүреш, волейбол, футбол, бокс, уран гимнастикага) уругларның көргүзүг оюннары — «Совет Тываның» 5 чылы стадионга 10.00 шакта;

ДЮСШ, РДЮСШ-тук футбол клубтарының командаларының аразынга футболга маргылдаа — «Совет Тываның» 5 чылы аттыг стадионга 11.00 шакта;

«Уруглар. Техника. Уран чогаадылга» республика фестивалы — Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионун чанында эрик кыдыынга 11.00 шакта;

«Буратино» хөгжүмнүг ши — А.Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран чүүл колледжизиниң концерт залына 12.00 шакта;

Уругларга мультфильмнер — А.Пушкин аттыг национал библиотекага 12.00-14.00 шактарда;

«Уругларга — тайбың» байырлалдың концерти — Арат шөлүңге 12.00 шакта;

«Хүннээрктиг хоорай» оюннар программасы — Арат шөлүңге 13.00 шакта;

«Чаштарның делегейи» деп асфальтыга чуруктар мөөрейи — Арат шөлүңге 13.00 шакта;

Уругларның уран чогаадылганының

фестивалы — Арат шөлүңге 14.00 шакта;

Уруглар камгалалының хүнүнге тураскааткан концерт — Культураның болгаш дыштанылганың национал парыгының төп шөлүңге 14.00 шакта;

Школа назыны четпээн уруглар ортузунга «Мини-мисс база мини-мистер» республика мөөрейи — В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театрына 19.00 шакта;

Аныяк хөгжүмчүлөрнүң уругларның II чогаадыкчы лабораториязының ажы-дышкыны — республиканың Р. Кенденбиль аттыг уран чүүл школазына 17.00 шакта;

Рок-концерт — Орус культура төвүнге 18.00 шакта.

Июнь 2

«Сарадак-2012» сыгыт-хөөмөйге республиканың уруглар мөөрейи — Тыва Үндэсин культура төвүнге 10.00 шакта;

Бажыңнар девискээрлериниң командаларының аразынга лаптуга хоорай

маргылдаазы — Совет Тываның 5 чылы аттыг стадионга 10.00 шакта.

Июнь 3

«Чаш назын — хөгүгүгү» деп уран чогаадылганың уруглар конкурсу (амыдырал-чуртталганың берге байдалдарына таварышкан 7-14 хар аразында уруглар ортузунга) — Улусчу чогаадылга бажыңы 12.00 шакта;

«Хүн-Хүртү», «Алаш», «Чиргилчин» бөлүктөрнүң киржилгези-биле «Сарадак» хөөмөй мөөрейиниң гала-концерти, тиилекчилерни шаңнап-мактаары — Тыва Үндэсин культура төвүнге 12.00 шакта;

Июнь 15

Амыдырал-чуртталганың берге байдалдарына таварышкан бичи мөгелер аразынга тыва хүрешке республика маргылдаазы — «Хүреш» стадионга 10.00 шакта.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелден КВАРТИРАЛАР

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр. ОЛ БАЖЫҢДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР: тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-905-920-41-01. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ БЫЖЫГ ГАРАЖТАР БАР.

«Ажаалга банкызы» ААН таварыштыр ипотекага ап болур.

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

«МОСКОВСКИЙ №1» ЧУРТТАЛГА-ТУДУГ КООПЕРАТИВИ БОЛГАШ ЧИЦГИНЕ ПОДРЯДЧИК «ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН Московская кудумчунда, «Южный» №10 микрорайонда коттедждер хоорайын тудуп эгелээнин дыңнадып тур (коттедждерниң шөлү 175 дөрбелчин метрден 320 дөрбелчин метр чедир, 1 болгаш 2 каъттардан тургустунган, долузу-биле чаагайжыттыг).

Тудуг кылырының болгаш садып алырының дугайында «Энергострой» КХН-че 8-905-920-41-01, 8-923-268-90-73;

«Московский №1» чуртталга-тудуг кооперативинче 3-45-00, 8-913-343-70-05 телефоннарже долгап болур.

ХҮРЕШЧЕ ЧАЛАП ТУР БИС

Тываның хоочун Арзылаң мөгези Сүүр-оол Хүргүлекович ОНДАРНЫҢ 80 харлаанынга тураскааткан республиканың шыырак мөгелериниң аразынга тыва хүреш маргылдаазы июнь 2-де «Хүреш» стадионунга 14.00 шакта болур.

Спортчу чараш ол байырлалды кээп көөрүнче чалап тур бис.

Ыдыктыг Кызыл-Тайганы дагыыры

Сүт-Хөл кожуунун ыдыктыг Кызыл-Тайганың дагылгазы Тываның Камбы-Лама эргелелиниң киржилгези-биле 2012 чылдың июнь 3-4 хүннеринде болурун чарлап тур.

Болур хемчеглер:

Июнь 3

1. Кожуунун «Дүптен-Шедуплин» хүрээзинге мөргүл — 12 шакта.

2. 18 харга чедир элээди оолдар аразынга национал тыва хүреш — 14 шакта.

Июнь 4

Ыдыктыг Кызыл-Тайганың бединге дагылга езулалы — эртенгиниң 5 шакта.

Харылзажыр телефоннар: 8-(39445)-21-1-46, 8-923-542-07-53; Оргкомитет.

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Юстиция херектериниң талазы-биле яамызы. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8850. Чагыг 60. Номериң парламгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың март 12-де эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары—ПИ №ТУ17-00050. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.